

Parnasorako bidea-ren hizkuntzaz

Itziar Laka

PARNASORAKO BIDEA-REN HIZKUNTZAZ

ITZIAR LAKA

1. 1896. urtean, R. M. Azkuek bere aita zenaren poema bilduma argitaratu zuen, *Parnasorako bidea* izeneko liburuan. Liburu honetan agertzen diren zenbait poema, José Manterolak argitaratu zituen hamasei urte lehenago bere *Cancionero Basco*-n¹. Manterolak argitaratutakoak idazleak utzi bezala ematen zaizkigu²; R. M. Azkuek, ordea, *Parnasorako bidea*-ren hitzaurrean esaten digunez: «Gaurrko iraskeran erakutsiko dodaz bere erezkaiak, eta berak (aitak) erakutsiriko errderakada bat edo beste euskerazkotuta agerrtutea ona izango da»³. Bertsiio biok alderatuz gero, *errderakada bat edo beste* baino gehiago zuzentzen duela Azkue semeak begi bistan azaltzen zaigu. Izan ere, euskarari buruzko eritzi zenbait agertzen dizkigu Resurrección María jaunak zeharbidez, egindako zuzenketotan.

1.1. *Cancionero Basco* eta *Parnasorako bidea*-n (aurerantzean PB) aurki daitezkeen poema beren bertsiioen arteko desberdintasunak izango ditugu hemen aztergai, lan honen neurrietatik kanpo gelditzen diren zedarrri nagusi bi gogoan izanik beti.

Batetik, Eusebio María Azkueren edizio kritiko baten beharra, bere obra egileak idatzi bezala ezagutu nahi badugu. Idazlearen eskuizkribuak, Villasantek dioenez, Zarautz eta Arantzazuko frantzizkotarren komentuetan gordetzen dira⁴. Aztertutako poemek bertsiio

(1) José MANTEROLA, *Cancionero Basco*, Donostia, Osés, 1877-1880.

(2) Egiten zaizkion aldaketa bakarrak ortografikoak dira, eta hauek III liburukian soilik; Iiekoak inolako aldaketarik ez dutela pentsa daiteke, bada: «Respecto a la ortografía, no he hecho sino introducir ligerísimas modificaciones para uniformarla a la adoptada para esta obra...», MANTEROLA, Op. cit. Serie III, 1880, 6.or.

(3) Eusebio María de AZKUE, *Parnasorako bidea*, Bilbo, Astui, 1896, 17.or. Parentesia gurea da.

(4) VILLASANTE, *Historia de la Literatura Vasca*, 2.ª edición, Ed. Aránzazu, Burgos 1979, 272 eta 273.or.

batetik bestera duten aldeá ikusirik, pentsa daiteke PB-n agertzen diren gainerako guztietan ere, R. M. Azkuek garrantzizko aldaketak egin zituela. Badakigu, Manterolak poemei egindako ohar ugarietan behin baino gehiagotan adierazten baita, batzutan poema bera zenbait borradoretan agertzen dena eskuizkribuan; adibide bat ematearren, *Cancionero Basco*-n «Ave Maris Stella» poeman, lerro batetik *Zeruetako ate* dakar hasiera, eta ohar bat darama: «En uno de los borradores que he visto el autor dice: *Zerurako dan ate*»; hain zuzen ere, azken hau da PB-n aurkitzen dena. Are gehiago, «Dies Irae» poemaren kasuan, erabili ditugun bertsió biek, bertso osoak, ez bakarrik lerroak, dituzte erabat desberdinak; honez gain hirugarren bertsió bat dugu *Euskera* aldizkarian⁵, idazleak berak Bonaparte printzeari bidalia, Manterolarenarekin ere zenbait lerrotan bat ez datorrena. Guzti honek pentsa arazten du desberdintasunen iturri bat eskuizkribuetan dauden borradoreen artean egindako aukera izan daitekeela; ez ordea iturri bakarra, gorago aipatu R. M. Azkueren esaldiak, eta aurrerago ikusiko direnek erakusten diguten legez.

Bestetik, gogoan izan dugu PB-n egindako *zuzenketek* Azkue gaztearen euskara ereduaz eta honen garapenez zerbait gehiago jakiteko duten balioa, eta ondorioz, baita XIX. mendearen bukaera aldeko bizkaiera «berriaren» jaiotzarekin duten lotura ere. PB-ren argitaratze urteak (1896), R. M. Azkueren bilakaeran oso ezaguna ez den garai batean kokatzen gaitu. *Euskal Izkindea*, bere abiapuntua nolabait, 1891.ean argitaratzen da⁶, eta 1893.ean *Bein da Betiko*⁷, lehenaren euskara moldea bete betean jarraitzen duena. Badakigu R. M. Azkue, *Izkindea* idatzi eta urte gutxitara, bertan emandako eritzi askotatik aldendu zena; PB, aldentze honen hasieretako lekuko dela esango genuke. Jakina da, baita ere, XIX. mendearen bukaera honetan, eta batez ere R. M. Azkue eta Sabino Aranaren inguruan, Koldo Mitxelena irakasleak «hiperbizkaiera» deitu duena sortzen dela^{7 bis}. Bizkaierako gertakari guztien artetik, gainerako euskalkietatik gehien aldentzen dena erabiltzea litzateke bizkaiera berri honen ezaugarri nagusia.

(5) N. ALZOLA, «XIX'garren gizaldiko euskal izkribuak» in *Euskera*, 1959, 57-62.or.

(6) R. M. AZKUE, *Euskal Izkindea*, Bilbo, Astui, 1891.

(7) R. M. AZKUE, *Bein da Betiko*, Bilbo, Casa de Misericordia, 1893.

(7 bis) Ik. L. MICHELENA, «Lengua común y dialectos vascos» in *ASJU* XV 1981.

Guzti honengatik, PB-ren hizkuntzak Menterolaren bertsioeta-koarekin (hots, E. M. Azkueren hizkuntzarekin) duen aldea arakatzean, *Euskal Izkindea* erabili dugu erreferentzi gisa, PB-k gaztaroko gramatika honi zertan jarraitzen dion eta zertan ez aztertuaz, R. M. Azkueren euskararekiko eritziak 1891-93, urteetatik 1896. erarteko epe honetan nola eta noraino aldatu diren hautemateko xedearekin.

1.2. Eusebio Mariaren lanek, Manterolaren *Cancionero Basco*-n ikusi zuten argia lehen aldiz, esan den bezala. Hemen agertu ziren: «Ave Maris Stella», «Saguak eta Katua», «Astoak... arrantsia», «Gizonkerija eta gizontasuna», «Emakumian sendotasuna», «¡Aincharik ona!», «Erabagija», «Mundua, gizonak eta andrak», «Chanton gorra», «Mediku bildurtija», «Gizon jan gichikoa», «Iru baten», «Eskribauak», «Guzur uledun bateri», «Ioane», «Gabonetako kantak», «Apolo eta Musak», eta «Dies Irae». Azken hau *Euskera* aldizkarian agertu zen ere, lehenago esan bezala. PB argitaratu ondoren, bertako zenbait poema R. M. Azkuek zuzentzen zuen *Euskalzale* aldizkarian agertu ziren, ortografia aldaketa txiki batekin. Azkenik, «Emakumian sendotasuna» eta «Gizonkerija eta gizontasuna» (izen hauekin), *Bertsolariya* aldizkarian argitaratu ziren ere, nolabait «bertsolarituta» eta gipuzkeratuta; lan honetarako ez dira kontutan hartuak izan.

1.3. *Cancionero Basco* eta PB-ko bertsioak alderatu ondoren, esan daiteke, oro har, R. M. Azkuek bere euskararekiko eritzien arauera berridatzi zuela aitaren lana, batez ere ortografia, hiztegia eta aditz morfologiari dagokienetan. Aldaketa gutxiago antzeman dakioke joskerari, beharbada neurriak eta errimak jartzen zituzten baldintzengatik.

2. Villasantek Eusebio Maria Azkuek dioskunez: «tenía algunas rarezas, entre otras la de emplear una ortografía "sui generis"»⁸. XIX. mendeko ortografia aldaketek sortutako eztabaida eta zalantzen erakusgarri dugu nolabait bere kasua⁹; berrikuntzak onartzen zituen, baina ohitura zaharragoak zeharo baztertu gabe; adi-

(8) VILLASANTE, Op. cit., 272.or.

(9) Eusebio Mariaren ortografia aztertzeko *Cancionero Basco*. Serie II (1878)-ko bertsoak hartu ditugu, eta baita *Euskera* aldizkariako «Dies Irae»-ren bertsioa. Ik. (2) eta (5).

bidez, *b* eta *v* darabiltza: *Bildots*, *evanen*; edota *k* eta *c* [k] adierazteko: *zeruko*, *contu* (nahiz *k* sarriago agertzen den). Batzutan dieresia idazten du *u* letraren gainean diptongorik ez dagoela markatzeko: *süak*, *biürtuak*. Azentu zirkunflejodun *ê*, gutxiagotan *â*, aurki daitezke ere: *gauzêna*, *ârdijhên*.

2.1. PB-k, Azkuek hitzaurrean esan bezala, *gaurko iraskeran* erakusten du Eusebio Mariaren lana. *Iraskera* hori, *Euskal Izkindean* proposatzen dena da, oro har. Labur bilduz, eta bertako hitzetan, ez dira erabiliko: «C. Q. H. (aots bagekoa), Ch, Dh, Jh, edo J (s edo Ds-n aotsaz), Ll, Ph, Th, Tch, Y, V, X»¹⁰. Honela, Azkue aitak *jhaijho* idazten zuena *iaio* bihurtzen da PB-n; era berean *evanen* zena *ebanen* idatziko da liburuan¹¹. *Asserre* bezalako idazkerak desagertu egiten dira *aserre* gisakoen alde; *gue*, *gui* / *ge*, *gi* berridazten dira, eta, *Campion-i* jarraituz, *p* eta *b* aurretik ez da *m* agertzen, *n* baino: *trompeta/tronpeta*, adibidez.

Eusebio Mariak ugari erabiltzen zituen bustidura markak ezabatu egiten dira PB-n; honela, Manterolaren bertsioetan *illena*, *atsegiñez*, *baña* idatzita agertzen direnak, adibidez, PB-n *ilena*, *atsegiñez*, *baina* ditugu. Hain zuzen ere, *Euskal Izkindeari* jarraikitzen zaio PB honetan: 1891.eko gramatika horretan bustidura *nonbaiteko* («particular») fenomenoak denez idazkeran ez duela agertu behar diosku R. M. Azkuek; eritzi berean mantentzen da PB argitaratzean. Gauza bera gertatzen da eufoniek, Eusebio Maria zuzenean aitatuak delarik *Izkindean* bere semeak gai honi buruz idaztean: «Nire aitak bere itz-neurrietan *argijha' argidsa*-n aotsaz' izkiratuten euan. Tsarto oguzia. tsartoago izkiratua»¹². PB-n (eta jakina denez hau izango da gerora ere R. M. Azkueren jokaera, S. Aranaren ingurukoena ez bezala), eufoniak idazkeran ez isladatzeko eritzi honetan ez du aldaketarik egin: *argia*, *emakumea* idazten ditu Manterolaren bertsioan *argijha*, *emakumia* direnak.

Ortografiari gagozkiola, hiru puntutan aldentzen da PB *Izkindeatik*; *goiko arrasta* delakoa (*Izkindeatik* hartu dugun azken aipuan *argijha* edo *aotsaz* hitzen ondoren goi aldean agertzen den komatxoa), ez da gehiago agertzen; bigarrenik, *f* letraren erabile-

(10) *Euskal Izkindea*, 30.or.

(11) Aldaketen adibideak ematean, lehenik *Cancionero Basco*-ko adibidea emango da, eta ondoren *Parnasorako Bidea*-n agertzen dena, erdian marra bat dutela: CB/PB izango da ordena, besterik adierazten ez bada.

(12) *Euskal Izkindea*, 18.or.

ran aldaketa bat eman da: *Izkindean* zeharo baztertzearen aldeko agertzen zaigu Resurrección María, eta honen ordeztu idatzi behar dela diosku; PB-n, ez bakarrik aitaren *f* guztiak gorde, baizik eta Eusebio Mariak *Napar*, *piñ* idatzi zituenak ere, *nafar*, *fin* bihurtzen ditu. Puntu bi hauetan, PB aurrerantzean R. M. Azkueren lanak jarraituko duen bidean dago. Ez da horrela gertatzen PB *Izkindean* ortografia arauetatik bereizten duen hirugarren ezaugarriarekin: PB guztian, bertatik hartu ditugun aipuetan ikus daitekeenez, kontsonante aurretik eta hitz bukaeran ere *rr* agertzen da: *arrgi*, *bildurr*... Guk dakigula, liburu honetan bakarrik darabil Azkuek *r* biguna eta *r* gogorra neutraltze posizioetan ere ezberdintzeko idaztaraua ^{12 bis}.

Honen ondoan, aitzitik, PB-k oraindik gordetzen du *Izkindean* bereizgarri bat, bere ondorengo idazlanetan gehiago agertuko ez dena: *z* eta *s* bustiak berezi nahi izatea *z* eta *s* gangardunak erabiliáz, «lo que es un prejuicio de regularidad que luego abandonará resueltamente», Tovar irakasleak esan duenez ¹³. Adibidez, Manterolaren bertsiotan *arech* zena, *areitz* idazten da PB-n.

Oro har, eta aipatu diren *z* markaduna eta hitz bukaerako *rr* salbu, antolaturik dugu dagoeneko PB-n, *Euskalzalzen* eta gainerako R. M. Azkueren lan gehienetan erabiliko den ortografia sistema; oinarrian, *Izkindean* aurkeztu zuena dela esan genezake.

2.2. Bizkaitarra izanik, Eusebio Maria Azkuek zalantza eta nahaste ugari agertzen du *s/z* eta *ts/tz* bikoteen erabileran: *azko*, *erijhotsia*, *artseko* bezalako hutsegiteak sarri aurki daitezke Manterolaren bertsiotan, edota *Euskeran* argitaratutako «Dies Irae» poeman. Resurrección María ere, hiztegi lanetan aski sartua egon arte behin-

(12 bis) Aipatzen ditugun hiru puntu hauek, probak zuzendu orduko eskuetara heldu zaigun liburuxka batean aurkitzen dira azaldurik: R. M. AZKUE, *Proyecto de Ortografía*, Müller y Zavaleta, Bilbao 1896 (*Parnasorako bidea* argitaratu urtekoa). Bertan, *Izkindeako* ideiak jasotzen dira oro har, eta hain zuzen PB bereizten den puntu berberetan aldutzen da *Proyecto* delako hau ere *Izkindeatik*: a) *Goiko* arrastaren baztertzean, ez bait da liburutxo honetan inondik agertzen, b) *f*-ren erabileran: soinu hau, *j*-rekin batera (eta letra honek Azkuerentzat [x] balioa zuen bakarrik), *explosivo modificado* sailean sarturik agertzen da, eta ohar batean azaltzen: «El vulgo tiende a convertirlos en sus primitivos P y K.» (13.or.), c) *r/rr* letraren banaketan: «...me decido á representar siempre el sonido llamado suave con una r, y el llamado fuerte con dos. *Arri*, *arrito*, *egurr*...» (30.or.).

(13) A. TOVAR, «Azkue gramático» in *Don R. M. de Azkue lexicógrafo, folklorista y gramático*, Bilbo 1966, 64.or.

tzat, ez zen gai izan hotsok ondo bereizteko, eta ondorioz, aitaren erruak zuzendu nahiean, behin baino gehiagotan okerrerako «zuzenketak» egiten ditu, adibidez: *ezkerreti/eskerreti, askatu/azkatu, ez-tarijhenak/estarienak...* Halere, PB-n gutxitan aurki daiteke hitz bera modu bitara idatzirik; zalantza gutxi dago, eta dirudienez aurretik hartutako erabaki baten arauera idazten dira *s* edo *z* daramatan hitzak. Zerrenda bat egin daiteke hots hauek sistematikoki nahasten dituzten hitzekin: *estegu, eskondu, esker* («ezker»), *ezker* («esker»), *istar, baster, mots, iluntse, siniztu, -kuntsa, moskor, sapatu, sapata(ri), bustan, aunts, keska, giza* («gisa») *mesea*. Zenbaitetan honela idazteko arrazoi etimologikoak daude, adibidez *giza*: «locución puramente euskara, originaria de *giza* = naturaleza, modo de ser»¹⁴; baina ikusten denez, zerrenda honetako hitz gehienetan txistukaria leherkari baten aurretik edo hitz bukaeran agertzen da, oposizioa ahulen den posizioan¹⁵.

Izkindeari begiratzen badiogu, zerrenda asko zabaldu beharko genuke, errazago nahasten bait ditu Azkuek txistukariak lehen lan honetan. Hala ere, *Izkindeatik* PB-ra murriztu den zerrenda honetako zenbait hitz, adibidez *siniztu, baster* edo *eskondu*, batzu aipatzeko, modu berean idatziko dituzte oraindik *Euskalzalze* inguruko zenbait idazlek (Bustinzak esate baterako), ez bakarrik Azkuek berak. Beranduagoko bere hiztegian, ordea, txistukariak bereizteko gauza zelarik, nahaste honi buruzko aipamenak aurki daitezke. *Es-ker* hitzaren sarreran dugu bat: «Es-ker: (c), gracia, agradecimiento: (...) Algunos lo hemos confundido con *ezker*»¹⁶.

3. Ortografia arazoak alde batera utziaz, Azkue semeak Eusebio Mariaren lanei ezarritako aldaketa gehienak hiztegiari dagozkie. Hirurogetahamar hitz-aldaketa inguru azaltzen dira denetara, Menterolak argitaratutako bertsoetatik PB-n ematen zaizkigunetara. Aldaketa guztiak, erdal kutsuko hitzak baztertzeko egiten direla esan daiteke.

Sarrien agertzen den aldaketa modua, erdal kutsuko hitzaren ordain *jatorrago* bat ematen duena da; honelakoetan, kendutako hitza eta sartzan denaren neurrien arauera, hiru bide darabiltza R. M. Azkuek ordeketara burutzeko: Hitz bien silaba kopurua ber-

(14) *Euskal Izkindea*, 346.or.

(15) Ikus MICHELENA, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977, 282-284.or.

(16) R. M. AZKUE, *Diccionario Vasco-Español-Francés*, Bilbo 1984.

dintsu denean, besterik gabe egiten da aldaketa. Hau dugu sarrien ematen den kasua, eta adibideak asko lirateke: *sierpien/suge-tzarran, graziya/ezkerra, santia/donea, testigu/lekuko, denporia/aldia, duda/ezbai*, eta abar. (Ik. 11. oharra).

Ordainak jatorrizko hitzaren silaba kopuru bera ez badu, irtenbide bi hauteman daitezke behar den neurrira egokitzeko: Lehen, deklinabide atzizki baten eransketa edo ezabaketa; adibidez *espiritu santu/gogo doneari*, edo *fedian/sinizmen*¹⁷. Honelakorik egitea gaitz denean, lerro osoa aldatzen da, hitzen kopurua gehituz edo gutxituz, neurria lortzeko beharren arauera; Manterolak *Magestadez beterik zan bere portia* dakarren lerroa «Apolo eta Musak» neurtitzean, adibidez, *Aunditasunezkoa zan bere taiua* idatzirik agertuko da PB-n; era berean, Cancionero Basco-ko *Zeu alabetia* lerroa, PB-n *Nik zu laudatia* dugu «Dies-Irae»-ren itzulpenean.

Bestetan, R. M. Azkuek ez digu *errderakada* begitantzen zaionaren ordain zuzenik ematen, eta, aitaren bertsioan zuen esanahi berdintsua lortzen saiatuz, delako hitza agertzen duen lerro guztia berri-datzi egiten du, ondorengoetan ikus daitekeenez:

Zeiñ dan Eva-n izena zeiñ dan Eva-n izena
Letrak biurturik, / goikoz bekoturik;

(«Ave Maris Stella»)

enamoradoak / maiterik sutuak

(«Apolo eta Musak»)

Azul celeste izarrez ereiñ ta guztijha / Zeruko izarr urrdinez
[*ereinda guztia*]

(«Apolo eta Musak»)

Behin edo behin, kentzen den hitza eta honen lekuan sartutakoa, ez dira inolaz ere esanahikide, baina bai neurri bereko, adibidez:

Ta lumak tinta barik / Ta lumak busti barik

(«Apolo eta Musak»)

(17) «Ave Maris Stella»-koak adibide biak.

Aztertzen ari garen bertsoetan, hamabost bat hitz ditugu (PB osorik hartuta gehiago dira); agian besterik egin ezinean, eta R. M. Azkueren eritziz *euskerazkoak* ez izan arren aldatu ez direnak; kurtsibaz idatzirik edota atzetik (?) marka erantsita agertzen dira beti. Hauetako zenbait: *tenpluan, gabanak, lapizeru, poeta lirikoak, maskara* (azken honen ordaintzat *mozorro* agertzen da «Apolo eta Musak» poeman).

3.1. Aldaketa guzti hauen ondorioz PB-n sartutako hitzen zerrenda aztertuz gero, R. M. Azkuek lehen gaztaroko bere *Izkindean* erakusten duen Larramendizaletasuna gutxiturik aurkitzen dugu dagoeneko. Izan ere, Larramendiren neologismoz oparo orniturik dugun *Euskal Izkindean* (izenburuak berak esaten digu zerbait andoaindarraren eraginaz), behin baino gehiagotan laudatzen da haren lana, *Hermoso diccionario* deitzen zaiolarik¹⁸. PB-n, ordea, jarrera hau aldatzen hasia du Azkuek; Eusebio Mariaren hiztegiari egindako zuzenketei doi doian antzeman dakieke Larramendiren azterrenik.

Manterolak, andoaindarraren hiztegiaren itzalpean, Eusebio Mariaren neurtitzetako zenbait hitzen gainean egindako oharrak Azkue semeak noraino jasotzen dituen ikusteak argi egin diezaiguke dabilgun puntu honetan. Atzerago aipatu den *gaban*, eta baita *konpas, alabantza*, bertsoetan agertzen diren hitzak Larramendiren arauera euskaldunak ditugula gogoratzen du Manterolak ohar banean. R. M. Azkuek, PBren *arrigibidean* ageri denez, Manterolaren bertsoiak ezagutu eta irakurri zituen; aitzitik, erdarakada bezala markatzen ditu hitzok, galdera marka baten bidez, lehenago esan den moduan. Era berean, «Emakumian sendotasuna» izeneko bertsoetan, zazpigarren ahapaldiko *conseju* hitzak ondorengo oharra darama Cancionero Basco-n: «Sinónimo euskaro puro de la voz conseju: ESONDEA»; Azkuek ez du jasotzen; Larramendiren ordaina erabili beharrean, *inoren esanik* bihurtuko du aitaren *Iñoen consejurik* lerroa.

Hala ere, Larramendiren hitzak baztertzeko joera hau garatze bidetan dago oraindik PB-n. Gerora Azkuek bere hiztegian izango duen eritzi hestuekin erkatzen badugu¹⁹, PBren jarrera ematen duten zenbait adibide idoro daitezke, bakanka bada ere. Adibidez,

(18) Ik. *Euskal Izkindea*, 365.or. eta hur.

(19) Ik. L. MICHELENA, «Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue», in AZKUE, *Oiccionario Vasco-Español-Francés*, Bilbo 1984, batez ere 29-30 or.

«Apolo eta Musak» poeman, «Melpomene» musari dagokion atalean, *Kortxoazko soruakaz zapatak oñian* lerroan dei bat egiten du Manterolak: «El padre Larramendi designa al corcho con la palabra *artelazkia...*». PB-n delako lerro hori *artelazko soruakaz zapatak oinean* dugu. Ez *artela* ez eta *artelazki*, ezin aurki daitezke Akueren hiztegian.

3.2. Larramendiren eraginarekin zerikusirik ez izanik ere, badira PB-n gero hiztegian agertuko ez diren hitz gehiago: Eusebio Mariak *juez* idazten zuen guztietan, semeak *erabagile* hitza jarri zuen; hiztegian begiraturaz gero, *erabagitzaila* edo *erabakitzaile* aurkitzen dugu bakarrik. *Izkindearen* geriza nabari daiteke berriz hemen: *-tzaile*, *-le* atzikiaren aldagarritzat aurkezten zaigu gaztaroko gramatika honetan, gehienbat bigarrena erabiltzeko joera agiria dela; urteen buruan egindako ikerketek emandako uztaren ondorio da, bada, *erabagile* hitzaren desagertze hau. Hiztegian agertuko ez diren hitzez ari garela, aipa dezagun azken bat: *zega* hitza agertzen da PB-n Eusebio Mariak erabilitako *kodaña*-ren ordez; hiztegian, ordea, *kodiña* da agertzen dena, erdal jatorriaren zantzua, (??) marka, agirian izanda ere.

Zenbait hitzei buruzko eritzietan alaketarik egin arren, oro har, PB argitaratu urtetik hiztegia burutu garaira, erdal jatorri ezagundun euskal hitzekiko erizpidea funtsean aldatzeke gordetzen du R. M. Azkuek. PB-n dagoeneko ematen diren joera bi genituzke honen erakusgarri: *Aldi* hitzaren erabilera bultzatu nahia, *denbora* gaitzetsiz, batetik, eta bestetik, *jende*, *persona* hitzen baztertzea, hauen lekuan *lagun* hitzaren erabilera proposatuz, PB-n agertzen dira jadanik, eta hiztegian ere aurki daitezke.

Aditzaren morfologiaren arloan idoro daiteke, beharbada, PB-ren alderik interesgarriena, garaiko bizkaiera eta R. M. Azkue beraren bilakaeraren historiari dagokionez. Manterolaren bertsioetako aditz formetan aldatu, eta baita, noski, zeuden bezala utzi direnek itxuratan duten aditz sistema *Euskal Izkindean* eskeintzen denarekin alderaturaz gero, nabari daiteke Azkueren hasieretako gramatika hau goitik behera egituratzen duen erregularitatea, bertako hitzez esateko, *ezunedun araurik ez egotea* erdietsi nahia leundu egin dela, zenbait puntutan behintzat, PB argitaratu urterako. Honela, poesi bilduma honetan desagertzen dira lehen aldiz *Izkindea* idatzi geroztik eta gehiago erabiliak ez izateko, *daiz*, *gaiz...* Azkuek asmatu aditz formak.

Izkindean agertzen denarekin erkaturik, bizkaieraren tradizio idatziranzko hurbiltze bat antzeman dakioko PB-ko aditzari, liburu honen bereizgarri ditugun puntu bietan. PB *Izkindeatik* aldentzen duen lehen duen lehen puntua, NOR NORI NORK orain aldiko aditz formak dira: Nahiz *Izkindean* proposatzen zirenak *-au-dunak* izan, adibidez «dautsatatz: se los he», PB-n Eusebio Mariak idatzitako *deust*, *deutse* bezalako formak aldatzeke agertzen dira, eta inoiz aldaketarik egiten bada, *dozkuzan* bat *deuskuzan* bihurtzeko da. Puntu honi dagokionez, PB R.M. Azkueren ondorengo lan gehienak baino areago lotzen zaio tradizio idatziari; jakina denez, *Euskalzale* aldizkarian eta hurrengo idazlan gehienetan, garaiko «hiperbizkaiera» guztian legez, Azkuek *daust*, *dautse* bezalako formak erabiliko ditu, *Izkindean* bertan agertzen den legeari jarraituz: «*Au* edo *eu* aditz biralkoia lagunduteko oituten daiz: *AU' urreko aidaak* adierazoteko, *EU' urruneko aidaak* erakutsi nai daizanean»²⁰.

Tradizio idatzira (eta hizkera errealer) nolabaiteko bueltatze honen bigarren erakusgarria *dituz* forma dugu, Eusebio Mariaren bertsioetatik PB-ra aldatu gabe gordetzen duena R. M. Azkuek hau ere. *Izkindeak* honen ordezkari proposatzen duena *dauz* da, *-it-dun* aditz formak bizkaieraz «diarteko»tzat («vulgares») jotzen bait dira. Dakigunez, *-it-* morfema jatorriz bizkaierazkoa ez delako eritzia, *Izkindean* ematen da lehen aldiz: «*It au'* beste izkerantzetatik artua dai (...) Bizkaiko izkerantzean' atzeneko z bage onelango aditzik ezdai inoiz esan»²¹. Azkue gazteak berak sortutako ustea dela hau dirudi, batez ere *Izkindean* aditzaren atalerako iturri izan zuen Mateo de Zavalak *-it-* honi buruz idazten duena Azkueren aipatu eritzitik nahikoa hurrun dabilela ikusirik: «Bien es verdad que en Vizcaya son más usuales los que no llevan tal aditamento, si esceptuamos a «*d-it-u* y *bal'-it-u*», que se usan exclusivamente»²². Izan ere, Zavalaren liburuan, eta guk dakigunez *Izkindea* baino lehenagoko bizkaieran ezin aurkituzko forma da delako *dauz* hau, gero «hiperbizkaiera»ren forma ofizial bilakatuko zena. Aitzitik, *dituz* forma zegoen bezala gorde arren, R. M. Azkuek bere aitaren *zituzan* guztiak *ebazan* bihurtzen ditu; ez da, bada, *-it-* morfemari

(20) *Euskal Izkindea*, 180.or. Gaztelaniaz honela dio: «*Au* ó *eu* se emplean para auxiliar a verbos transitivos: *Au* para manifestar *presentes próximos*. *Eu* cuando se quiere demostrar *presentes remotos*».

(21) *Euskal Izkindea*, 192.or.

(22) Juan Mateo de ZAVALA, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, Donostia, Ramón Baroja, 1848, 63.or.

buruzko eritzia aldatu dena; erregular gertatzen den aditz forma du oraindik Azkuek nahiago. Baina *ebazan* forma Zavalaren liburuan aurkitu daitekeen bitartean, eta ondorioz bazuen *Izkindea* baino lehenagoko itzalik, *dauz*-ek ez du honelako euskarririk. Dirudenez, *gaiz*, *daiz* bezalako aditz forma asmatuak PB-n agertzen ez diren arrazoi beragatik ez da *dauz*-ik azaltzen aitaren bertso bilduman.

Puntu bi hauei dagokionez, PB iturrietara bihurtze bat da, *Izkindean* esandakoak alde batera utzita. Gerora, ordea, eta ezagunenez, 1896 honetan baztertutako gazte eritziak berpiztuko ditu eta erabili R. M. Azkuek, eta berarekin hiperbizkaieraren inguruko idazle guztiek: orainaldiko NOR NORI NORK formek *-au-* izango dute erroa, eta *dauz* aditz forma ugaritu egingo da idazkietan, literatur bizkaieraren tradizioa etenaz.

4.1. *Euskal Izkindeari* erabat lotua agertzen da PB, *deizala*, *deitezan*, *neizula*, *nedin*, *dedilla* antzeko aditz forma guztiak *-ai-* errodun bihurtzean: *daizula*, *daitezan*, *naizula*... Azkue gaztearen eritiziz, forma guzti hauen erroa IZAN aditza zen: *-ai-* orainaldian eta *-ei-* iraganean: «...nire ustez ai ta ei izan izango daiz euskal-laguntzaileak lenengotan euki euazan urreko ta urruneko gunak»²³. Ez du onartzen, bada, *-gi-* ez eta *-di-* erroa eduki dezaketenik, erabat gaitzesten dituela NADIN eta EGIN aditzen formak direlako eritziak (denborarekin onartuko zituenak, bestalde): «*D*-tik Van Eys-ak *nadin* aditza-tzat sortu dauen antzera' Astarloako izkiralariak bere *g*-tik *egin* aditza laguntzailatzat sortu euan; (...) Van Eys-en eritsiak *egi*-antzik bere ezdauka, ta ezdu itz geiago merezi. Astarloan eritsia gelditsoago astertuko daut'...»²⁴. Azkue gaztearen eritiziz, *dedila*, *begi* bezalako aditz formetako *d* eta *g* hoiek *bigungarritzat diartean oiturikoak daiz*²⁵.

Aditz trinkoetan ere, *Izkindearen* ereduaren arauera dabil PB. *Cancionero Basco*-ko bertsoetan Eusebio Maria Azkuek darabilzan aditz sintetiko formak, aldaturik agertzen dira PB-n, beti *Izkindean* proposatutako paradigmegi jarraituz. Adibidez: *ebiltsezala/ebilzala* bihurtzen da; *zegoala/egoala*. Behin bakarrik sartzen du R. M. Azkuek *Izkindean* agertzen ez den forma bat: Manterolaren

(23) *Euskal Izkindea*, 205.or.

(24) Op. Cit., 205.or.

(25) Op. Cit., 205.or.

bertsioan *gebiltsas zena*, *gabilzaz* idazten du PB-n, eta ez *gabilz Izkindearen* arauera espero zitekeenez; baina kasu honetan, neurriak baldintzaturik aukeratzen du erdibideko forma hori: orainaldiko *-a-* duena, pluralaren marka birritan errepikaturik hiru silaba lortzeko.

Eta PBko aditza *Izkindearekin* lotzen duten ezaugarriak aipatzen bukatzeko, ikus ditzagun laburki azken biak: Batetik, EROAN aditza ohiturazko denbora adierazteko, Manterolaren bertsioetan Eusebio Mariak behin ere erabiltzen ez duena. R. M. Azkuek *kan-tetan dituz/kanta daroaz* bezalako aldaketak egiten dizkio aitaren bertsoei. *Izkindean* behin baino gehiagotan aipatzen du, *lindo modismo* deituaz²⁶. Bestetik, *-etan* bukaera duten partizipioak, Eusebio Mariak maiz darabiltzanak, *-ten* motako bihurtzen dira beti (adib. *ernetan/erneten*); *Euskal Izkindean*, bizkaieraren fenomeno hau «diarteko»tzat joaz, gaitzetsi egiten du: «Bizkaitar askok *ta* atal-soaz aditz izenduen *te* nastuten daue: *ten* esateko *tan*, *tera-n* ordez *tara*. *Botaten* esan bearrean *botetan*, *topatera* esateko *topetara*... Aditza astertu dainean' azalduko daiz noiz edo zelango itzetan naste au iazoten dain»²⁷. Antza denez, aurretik uste baino zailago gertatu zitzaion Azkue gazteari hainbeste bizkaitarren nahaste honen gakoa zein zen asmatzea, ez baita azalpenik aurkitzen aditza aztertzen duen atalean.

5. Beste arlo batetara joaz, eta aditzaz kanpoko morfologiari dagokionez, ez dugu funtsezko aldaketarik ediren *Cancionero Basco*-ko bertsioetatik PBkoetara. Aurreeritzi batez egina dirudien aldaketa bakarra, zenbaitetan, ez beti, ematen den *bere/beren* dugu. Eusebio Mariak *bere* erabiltzen du singularreko hirugarren pertsonaren jabetza adierazteko, eta pluralerako *euren*. PB-n, eskema hau aldatu egiten da: singularrerako forma bi ditugu, *bere* eta *beren*; pluralerako berriz ere *euren*. Ez dugu *Izkindean bere-beren* bikote honi buruzko aipamenik aurkitu, ez eta *Morfologian* ere, ez bada ohar batean, *bere-ri* buruz aritu ondoren: «Las formas *beren y berentzat* se dicen en B g l... como singulares contractos de *beraren y berarentzat*»²⁸. Hala ere ez dugu argibiderik aurkitu *bere-beraren* hauek berdinak diren ala ez jakiteko. Aztertutako bertsoetan azaltzen diren adibideak ikusita, pentsa daiteke korreferentziaren arauera banatzen direla forma bi hauek: *bere-k* esaldiaren subjetuarekin ko-

(26) Op. Cit., 170.or.

(27) Op. Cit., 122.or.

(28) R. M. AZKUE, *Morfología Vasca*, Bilbo 1969, 221.or.

rreferentziatzeko erlazioa luke, hau da bere ordaina litzateke; eta *beren*, ordea, subjektua ez denaren jabetza adierazteko erabiltzen da. Ondoren, aurkitu ditugun adibideak emango dira; perpausaren subjektuari indize bat ipini zaio; indize hori eta izenordainarena berdinak direnean, korreferentziatzeko erlazio bat dugu, eta desberdinak direnean ez:

- (1) «...ioan bearrko dabe guztiak₁/beren₂ iarrtoki-aurrera»
(«Dies Irae»)
- (2) «Neurrian ebagi ta/ beren₂ belarriak/ zaldia ta ona zala/ uste eben guztiak₁»
(«Astoak... arrantzea»)
- (3) «Beren₂ iaubeak₁ eukan/ kolkoan bildurra...»
(«Astoak... arrantzea»)
- (4) «Baserritar ona₂/ asi zan bilatuten/ auzoko gizona₁/ bialduteko₁ laster/ pisti au etsera/ beste beren₂ kortako/ zaldien artera».
(«Astoak... arrantzea»)
- (5) «Asi zan emaztea/.../ ta ezin kontau leikez₁ beren₂ zizpuruak».
(«Emakumean sendotasuna»)
- (6) «Eltzen zanean mediku Iaun bat₁ /.../ bere₁ bitartez il zirealez/ an egozanak lurtean,/estaldu barik bere₁ arpegia/ etzan egoten urtean».
(«Mediku bildurtia»)

Adibideen arauera, badirudi joera lehen azaldu duguna dela, baina PB osoko adibide gehiago hartu beharko lirateke *bere-beren* formen arteko banaketa korreferentzia erlazioak egiten duen egiaztatzeko²⁹.

(29) Adibideetan agertzen diren marra okertuek (1), lerro bukaera adierazten dute oraingoan. (4) perpausan, *bialdu*-ren subjektua *auzoko gizona* da, hori argitzeko darama *bialdu*-k ere indizea. Era berean, (5) perpausaren subjektua azaltzen ez denez, aditzean ezarri diogu bere indizea, korreferentziarik ez dagoela ikus dadin.

6. Lan honen hasieran esana dugu ez dela joskerari dagokionez aldaketa garrantzitsurik hautematen Manterolaren bertsoetatik PB-ra ondorengo biak izan ezik:

6.1. EDUKI aditzaren ordeztuak IZAN sartzen duen aldaketa, egitura jakin batzuetan bakarrik ematen dena. Adibidez, *Cancionero Basco*-ko «*egarririk ez eukan*» PB-n «*egarri ezeizan*» bihurtzen da, eta berdin «*errua daukat*», «*erruduna naiz*» berridatziko da beti. Aldaketa honek zuzenean garmatza *Izkindearen* bideetara: «Gizonak *egimenak* eta egu ta gizakoak *egin* aditzaz *egin-bidean* edo *aditz-ilaran* ipinteak, eta gizonan *grinaak* (egingetasunak) *izan* aditz *egingaz* aditzuteak' iakituri andia erakusten dauskue»³⁰. Ekintza ez direnak, hau da, gosea, egarria, lotsa, beldurra... IZAN aditzaz adieraztearen aldeko joera hau, *Izkindean* jadanik, eta aurrerantzean ere' R. M. Azkuek izango duen hizkuntz-kalkoaren kontrako erakusgarri dugu, hurrengo bezala.

6.2. Eusebio Mariak, *zein, non...* galdetzaileen bidez eratutako erlatiboetako esaldiak darabiltza sarri; bere semeak, ordea, gehiengotan, aldatu egiten ditu: aztertutako bertsoetan agertzen ziren hamar adibideetik, lau bakarrik gordetzen diren bideak aztertzeak, mende bukaerako euskal giroan erabat desagertzen bait da, kasik bat batean, ordurarte ugari agertzen zen erlatibo mota hau. R. M. Azkuek bi bide ditu honelako erlatiboak desagiteko: Bat, euskal erlatibo arruntera makurtu: adibidez, «*ceñetan autsak, len gizon zanak, artuko daben bicijha*» lerroa honela agertuko da PB-n: «*Gizon austua gizonduko dan egun luze larr geldia*» («*Dies Irae*»). Bigarren bidea, erlatiboetako egitura aldatu: Batzutan nolabait «ad hoc» egiten da: «*Zabalduko da libru ceñetan*» / «*Zabalduko da liburutzarra*» («*Dies Irae*»), adibidean bezala; baina erlatiboetako egituraren desagite hau lortzeko, arau antzeko bat erabiltzen dela esan genezake; erlatiboaren galdetzailearen ordeztuak, dagokion izenlagun edo aditzlaguna sartzea, hain zuzen ere, horrela lehen erlatiboetako zen perpausa, nagusiaren koordinatu bihurtuz. Adibidez:

(30) Gaztelaniaz: «El colocar las producciones del hombre y de la atmósfera y naturaleza en camino de operación o en fila de verbos con el verbo hacer, y el verbizar las pasiones del hombre con el verbo *izan* nos manifiestan gran sabiduría». *Euskal Izkindea*, 153.or.

«...mundi munduko gauzen epaijha...» / «andik munduko gauzen
[epaia...»

(«Dies Irae»)

«Nun gauza askoren ganian...» / «...an gauza askoren ganean...»

(«Gizonkerija ta gizontasuna»)

«Zeñen bizimodua...» / «Ta aren bizimodua...»

(«Emakumeen sendotasuna»)

Azken bide hau, beste idazle gehiagogan aurki daiteke, batez ere *Euskalzale* inguruan, PB argitaratu ondorengo urteetan ³¹.

Parnasorako bidea-ren hizkuntza nahiko lotua dago oraindik Azkueren lehen urteetako *Euskal Izkindearen* erizpideetara; hala ere, dagoeneko poesi bilduma hau aldentzen hasia dugu lehen obra horretako bereizgarriarik garrantzitsuenetatik; arazo batzutan, Azkueren geroko lanak liburu honek ibili bidetik abiatuko dira; bestetan, ordea, eta hain zuzen *Izkindearen* erregularitate nahiak sortutako iratxuetatik hurruntzen denean, bidea utzi eta gazte denboretako eritzietara itzuliko da R. M. Azkue. Eusebio Mariaren idazkera eta balioaz jabetzeko libururik egokiena ez bada ere (bere izena egileak ohi duen lekuan agertu arren), semeak euskararen barruko eta inguruko eritzietan egindako bidearen zati interesgarri baten gordailu antzeko dugu bertso bilduma hau.

(31) Idazle hauetako bat Kirikiño dugu. *Abarrek*-en azaltzen diren kontakizunak lehenago *Euskalzale* eta *Ibaizabalen* argitaratu ziren bertsioekin alderatzean, erlatibo mota hau beti azken bide honetaz baliaturik desegiten dituela ikus daiteke.

AZTERTUTAKO POEMEN ERREFERENTZIA:

- «Ave Maris Stella», Cancionero Basco, Serie III (1880) 256-258 or.
- «Saguak eta Katua», Cancionero Basco, Serie III, 124-126 or.
- «Astoak... arrantsia», Cancionero Basco, Serie III, 126-130 or.
- «Gizonkerija ta Gizontasuna», Cancionero Basco S. III, 240-241 or.
- «Emakumian sendotasuna», Cancionero Basco, S. III 236-239 or.
- «¡Ainchinarik ona!», Cancionero Basco, Serie II (1878) 60-77 or.
- «Erabagija» Cancionero Basco Serie III, 242-247. (Ziri-bertsoak).
- «Mundua, gizonak eta andrak» Idem. (Ziri-bertsoak).
- «Chanton gorra» Idem.
- «Mediku bildurtija» Idem.
- «Gizon jan gichikoa» Idem.
- «Iru baten» Idem.
- «Eskribauak».
- «Gezur uledun bateri» Idem.
- «Ioane» Idem.
- «Gabonetako kantan» Cancionero Basco, Serie II (1878), 64-69 or.
- «Apolo eta Musak» Cancionero Basco Serie III, 8-33 or.
- «Dies Irae» Cancionero Basco, Serie II, 21-33 or.